

Een Leidse vriendschap

Een Leidse vriendschap

*Herman Bavinck en Christiaan Snouck Hurgronje
over christendom, islam en westerse beschaving*

Herziene editie

JAN DE BRUIJN

EN

GEORGE HARINCK (RED.)

Hilversum

Verloren

2021

Afbeelding op het omslag: Erfgoed Leiden en Omstreken Signatuur PV_PV6499.21k.

ISBN 9789087048662

© 2021 Jan de Bruijn, George Harinck & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Tanja Stropsma/Rombus, Hilversum
Opmaak: Patricia Harsevoort/Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Inleiding	7
Brieven	13
Register	175

Inleiding

BAVINCK EN SNOUCK HURGRONJE

De eerste ontmoeting tussen Herman Bavinck (1854-1921) en Christiaan Snouck Hurgronje (1857-1936) vond plaats te Leiden, waar beiden zich in september 1874 als student aan de Academie hadden laten inschrijven. De jonge Bavinck, zoon van de christelijke gereformeerde predikant Jan Bavinck (1826-1909) en diens vrouw Geziena Magdalena Bavinck-Holland (1827-1900), had na een jaar studie aan de Theologische School te Kampen voor Leiden gekozen, omdat de theologische opleiding in Kampen hem in wetenschappelijk opzicht onvoldoende te bieden had. Hoewel de jonge student in Leiden bloot zou staan aan ‘moderne’ theologische invloeden, stemden de ouders van Bavinck in met de studiekeuze van hun zoon, in het vertrouwen dat hij zijn opvoeding niet zou verloochenen. Snouck Hurgronje was geboren in het Brabantse Oosterhout als zoon van de voormalige hervormde predikant dr. Jacob Julianus Snouck Hurgronje (1812-1870) en diens tweede echtgenote Anna Maria Snouck Hurgronje-de Visser (1819-1892). In 1849 wegens ‘trouweloze verlating’ van zijn eerste echtgenote uit zijn bediening ontzet, had dr. Snouck Hurgronje een smet geworpen op de naam van zijn aanzienlijk geslacht en was hij maatschappelijk in een isolement geraakt. Christiaan Snouck Hurgronje had een hechte band met zijn moeder, die in 1870 weduwe geworden was. In 1875 zou zij ook naar Leiden verhuizen, waar zij met haar enige zoon en twee dochters een woning betrok aan de Hooigracht.

Ondanks het verschil in maatschappelijke achtergrond en godsdienstige overtuiging ontwikkelde zich tussen beide begaafde studenten al spoedig een hechte vriendschap, die ‘desnoods de banden der conventie’ kon verbreken, zoals Snouck Hurgronje schreef toen Bavinck het bij een examen voor hem had opgenomen. Vooral in de eerste studie jaren gingen zij bijna dagelijks met elkaar om en bereidden zij samen hun tentamens en examens voor. Hoe intensief beiden in die tijd samenwerkten blijkt uit het feit dat zij hun kandidaatsexamen theologie (april 1878) en Semitische letteren (september 1878) een dag na elkaar aflegden. Wel werd het contact tussen beide studievrienden daarna minder frequent, omdat Bavinck voor de theologie koos en Snouck Hurgronje verder ging in de Semitische letteren, maar dit deed geen afbreuk aan hun persoonlijke verstandhouding, die geworteld was in wederzijdse sympathie en in respect

voor elkaars kwaliteiten. Dat beiden prijs stelden op voortzetting van het contact, blijkt onder meer uit de brief van 4 augustus 1879, die Snouck Hurgronje aan het einde van hun studietijd schreef: ‘Van aard zal die omgang nu veranderen; immers is ’t geheel iets anders elkaar dagelijks te spreken of elkaar van tijd tot tijd te schrijven. Maar dit hoop ik uit den grond des harten: dat geen tijd en, vooral ook, geene maatschappelijke betrekking van welken aard ook, uit onzen omgang den toon der ware vriendschap zal wegnemen – evenmin als hetgeen daaruit onmiddellijk voortvloeit: eene gedachtenwisseling, waarbij men niet in het minst schroomt, elkaar de waarheid te zeggen.’

Uit de brieven van Snouck Hurgronje en Bavinck, die nu in een herziene editie gepubliceerd worden onder de toepasselijke titel *Een Leidse vriendschap*, blijkt dat deze wens in vervulling is gegaan. Na hun promotie (1880) aan de Leidse Academie gingen beide vrienden hun eigen weg. Bavinck werd, na enkele jaren predikant te Franeker te zijn geweest, (hoog)leraar aan de Theologische School te Kampen (1882) en hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (1902). Hij ontwikkelde zich, aanvankelijk als dogmaticus en later vooral als wijsgerig ethicus, tot gezaghebbend theoloog die met zijn geschriften grote invloed uitoefende in gereformeerde kring en daarbuiten. Typerend na 1900 vooral was zijn brede maatschappelijke belangstelling, die hem inspireerde tot publicaties over actuele kwesties als vrouwenemancipatie, de opvoeding der jeugd en het oorlogsvraagstuk, en hem ook op politiek gebied actief deed zijn, onder meer als lid van de Eerste Kamer voor de Antirevolutionaire Partij. Overtuigd gereformeerd, miste hij in zijn optreden het apologetische, dat zo kenmerkend was voor veel van zijn geloofsgenoten, en was hij in staat tot een werkelijke gedachtewisseling met hen die, als zijn studievriend Snouck Hurgronje, een andere levensbeschouwing waren toegedaan.

Snouck Hurgronjes loopbaan was niet minder voorspoedig dan die van Bavinck, maar verliep langs heel andere lijnen. In de jaren tachtig doceerde hij te Leiden en maakte hij zijn befaamde reis naar Mekka (1885), waarover hij het in het Duits geschreven boek *Mekka* publiceerde, dat zijn internationale reputatie vestigde. Sinds 1889 verbleef hij als adviseur van de Nederlandse regering en het Indische gouvernement in Nederlands-Indië, dat met zijn overwegend islamitische bevolking een vruchtbaar veld van onderzoek bood. Met zijn adviezen droeg Snouck Hurgronje in belangrijke mate bij aan de pacificatie van Atjeh, die door generaal J.B. van Heutsz tot stand werd gebracht. Onenigheid met Van Heutsz, die in 1904 gouverneur-generaal was geworden, deed hem besluiten naar Nederland terug te keren, waar hij hoogleraar in het Arabisch te Leiden werd, als opvolger van zijn leermeester M.J. de Goeje. Hij aanvaardde zijn ambt op 23 januari 1907 met een rede over *Arabië en Oost-Indië*. Zijn faam als groot arabist en islamkenner wist hij sindsdien te bevestigen met de publicatie van talrijke artikelen van wetenschappelijk en actueel-politiek belang.

In al deze jaren hebben Bavinck en Snouck Hurgronje elkaar met aandacht gevolgd. In brieven en – na Snoucks definitieve terugkeer naar Nederland – ook in gesprekken zetten zij de gedachtewisseling voort die in Leiden begonnen was en leverden zij commentaar op de publicaties, die zij elkaar met grote regelmaat bleven toezenden. Uit de brieven blijkt dat dit met hoffelijkheid en respect, maar ook met grote openhartigheid geschiedde. Zonder hun verschillen te verbloemen trachtten zij ‘anderer ernstige overtuiging’ te begrijpen, om daarmee hun ‘eigen geestesorganen te scherpen’, zoals Snouck Hurgronje in de hierboven aangehaalde brief schreef. Bavinck stemde in zijn brief van 19 augustus 1879 hiermee in en merkte van zijn kant op: ‘Heb ik iets aan Leiden te danken dan is het dit: den tegenstander trachten te begrijpen.’

Dit begrip voor elkaar als tegenstander, dat vooral voor een polemicus pur sang als Snouck Hurgronje opmerkelijk mag heten, ging bij beiden gepaard met een zelfstandige en soms zelfs kritische houding ten opzichte van hun medestanders. Hoewel beiden beslist positie kozen in de maatschappelijke en politieke vraagstukken van hun tijd, deden zij dit op basis van eigen oordeel en overtuiging en lieten zij zich niet leiden door overwegingen van ‘partijzucht’ of misplaatste loyaliteit. Wat dat betreft bestond er grote eenstemmigheid tussen Snouck en Bavinck, die op meer dan een plaats in de briefwisseling tot uiting komt en de aantrekkelijkheid van de gedachtewisseling nog zal hebben versterkt.

De principiële uiteenzettingen over hun verschillen op religieus-filosofisch gebied leveren boeiende passages op, die ook nu nog nauwelijks gedateerd aandoen. Dat de verschillen tussen de orthodoxe Bavinck en de vrijzinnige Snouck Hurgronje in de loop der jaren eerder groter dan kleiner werden, had niet alleen te maken met de consequente wijze waarop beiden zich rekenschap gaven van hun opvattingen, maar ook met een verschil in wetenschappelijke benadering, die ten dele verband hield met hun persoonlijke aanleg, ten dele met hun loopbaan en werkzaamheden. Snouck Hurgronje bracht dit verschil op 18 juni 1895 als volgt onder woorden:

Gij zijt door werkkring en voorliefde hoe langer hoe meer dogmaticus, syntheticus geworden, gaat bij alles van de algemeene beginselen uit; gij hebt daarbij geenszins de belangstelling en waardeering voor het bijzondere, voor analyse en inductie verloren, maar die is toch voor u geheel secundair, en waar de inductie u hinderend in den weg treedt, daar blijft ge zwijgend tegenover haar staan, hopende, dat zij u dan ook met rust zal laten. Mijn arbeid, die steeds meer van practischen aard is geworden, heeft mij geheel op de wegen der inductie gebracht en het speculatieve is daardoor voor mij in een nevelachtig verschiet geraakt. Toch heb ik ook hiervoor de warmste belangstelling, maar ik heb geene aanleiding, die aan het publiek opzettelijk te toonen, daar mijn werk bestaat in het verarbeiten van resultaten der empirie tot vermeerdering van kennis, die men dadelijk gebruiken kan. Ik kan dit doen zonder met eenig speculatief stelsel in conflict te geraken, en ik doe dit bij voorkeur omdat ik, zonder streng theoretische skepsis of agnosticisme, toch voor mijzelf *wetenschappelijke* begrippen omtrent het bovenzinnelijke onbereikbaar acht.

Een ander belangrijk thema in de briefwisseling waarover Bavinck en Snouck van mening verschilden was de herleving van de islam, waarmee Nederland zich na 1900 in de Oost-Indische archipel geconfronteerd zag. Hoewel Snouck Hurgronje de islam door studie en ervaring als geen ander kende, had hij ook in dit opzicht in Bavinck een gesprekspartner die in staat was wezenlijke kritiek op zijn standpunten uit te oefenen. Terwijl Snouck de verwachting uitsprak dat de islam 'in een tijd van pacifiek wereldverkeer' steeds meer uit zijn isolement zou worden gehaald en onder westerse invloed een moderniseringsproces zou doormaken, wees Bavinck op de vitaliteit van de islam als godsdienstig stelsel. Naar zijn stellige overtuiging zou het culturele imperialisme van het westen weinig kunnen uitrichten tegen het mohammedaanse geloof, 'omdat ik', zoals hij op 28 januari 1915 aan Snouck schreef, 'de beschaving veel minder in kracht acht dan den godsdienst, en de sterkte en invloed van de groep intellectueelen verre achter stel bij de volksmassa, vooral indien ze door een godsdienstige idee wordt bezield'. De islam kon dan ook niet verzwakt worden door de export van westerse ideeën, maar alleen door de invloed van een ander – in casu het christelijk – geloof, dat in staat zou zijn de islam in de ziel te raken. 'Want 't geloof kan doen lijden en dragen, kan martelaars maken, maar cultuur niet, dan bij hooge uitzondering', schreef Bavinck in dezelfde brief, een opmerking die van scherp inzicht getuigt in de psychologie van de godsdienst en ook in onze tijd van islamitisch radicalisme weinig aan actualiteit heeft ingeboet.

Op 27 april 1906 werd Bavinck benoemd tot lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, een instelling waarvan Snouck Hurgronje al sinds 21 april 1888 lid was. Sindsdien troffen beide vrienden elkaar regelmatig op de vergaderingen van de Akademie in het Trippenhuis te Amsterdam, waar ze in een academische sfeer van gedachten konden wisselen zoals ze ook vroeger in hun Leidse studententijd hadden gedaan. Daarmee was de cirkel gesloten. Hoezeer beiden deze ontmoetingen op prijs hebben gesteld, blijkt uit de laatste brief in deze uitgave, waarin Snouck Hurgronje aan Bavincks echtgenote vroeg of hij zijn ernstig zieke vriend nog eens kon komen opzoeken. Mevrouw Bavinck schreef in haar concept-antwoord dat zo'n bezoek haar man een 'gelukkig oogenblik' zou bezorgen. Niet minder sprekend is de zin, waarmee Snouck zijn brief en daarmee zijn vriendschap met Bavinck afsloot: 'Ik ben nog geheel onder den indruk van mijn laatste bezoek: weemoedig, maar stichtelijk tevens. Anders dan vroom heb ik mijn goeden vriend trouwens niet gekend: 1874-1921.'

TOELICHTING OP DE UITGAVE

In 1992 publiceerde het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme het boekje *Amicissime*, met 27 brieven van Snouck Hurgronje

aan Bavinck, die in het archief-Bavinck van het Historisch Documentatiecentrum bewaard werden. Reeds toen bestond het voornemen om tot een meer complete uitgave te komen, waarin ook de brieven van Bavinck aan Snouck Hurgronje zouden zijn opgenomen. Omdat de collectie-Snouck Hurgronje in de Leidse Universiteitsbibliotheek op dat moment nog gesloten was, moest met de uitvoering van dit voornemen worden gewacht tot 1 januari 1997, toen de door de erfgenamen van Snouck Hurgronje bepaalde termijn van vijftig jaar verstreken was en het archief voor onderzoek werd opengesteld. Wij zijn de Universiteitsbibliotheek erkentelijk dat zij de brieven van Bavinck uit de collectie-Snouck zonder restricties beschikbaar heeft willen stellen voor de publicatie die in 1999 in boekvorm kon verschijnen. Bijzonder waardevol was ook de medewerking die werd gegeven bij het aanvullend onderzoek op de Universiteitsbibliotheek.

In deze uitgave konden voorts nog twee uitvoerige, tot dusver onbekende brieven van Snouck Hurgronje aan Bavinck worden opgenomen. Het betreft een brief van 22 december 1880, afkomstig uit het Bavinck-archief, die in 1992 over het hoofd was gezien, en een brief van 29 januari 1915, afkomstig uit het familiearchief-Bavinck, dat werd beheerd door dr. J.P.E. Bouwes Bavinck in Sallanches (Frankrijk). Behalve voor zijn gastvrijheid zij wij ook hem erkentelijk voor zijn toestemming tot publicatie van de brief. In de herziene editie die nu verschijnt zijn nog enkele fragmenten uit verloren gegane brieven van Snouck Hurgronje opgenomen, waarvan de tekst eerder elders was gepubliceerd. Een woord van dank gaat ten slotte uit naar de weduwe van Bavincks biograaf dr. R.H. Bremmer, mevrouw mr. L.G.A. Bremmer-Lindeboom te Enschede, die belangrijk archiefmateriaal uit de nalatenschap van haar man ter beschikking stelde, dat gebruikt kon worden bij de annotatie van de briefwisseling en vervolgens aan het archief-Bavinck is toegevoegd.

De voltooiing van de uitgave van 1999 was mede te danken aan de hulp die door collega's van het Documentatiecentrum werd geboden. Genoemd moeten worden mevrouw mr. I. Drexhage-Zijlstra, die het archief van Bavinck ordende, en de heer P. Kok, die ondersteunende werkzaamheden verrichtte. Prof. dr. W. Baars en drs. H.B. van der Linden, beiden van de Vrije Universiteit, prof. dr. P.S. van Koningsveld van de Rijksuniversiteit te Leiden en dr. J.J. Witkam van de Leidse Universiteitsbibliotheek zijn wij erkentelijk voor de beantwoording van enkele specifieke vragen die bij de annotatie van de tekst rezen.

In deze herziene editie zijn 29 brieven en brieffragmenten van Snouck Hurgronje en 78 brieven van Bavinck opgenomen. Hoewel met name van Snouck nogal wat brieven verloren zijn gegaan, vertoont de briefwisseling voldoende samenhang om als zelfstandige uitgave te kunnen worden gepubliceerd. Waar dit wenselijk leek werd in de annotatie informatie gegeven, om deze samenhang verder te versterken en te verduidelijken. Deze informatie is voor deze herziene editie bijgewerkt. Bij de weergave van de brieven is de oude spelling gehandhaafd.

Het gebruik van hoofdletters en leestekens werd aangepast aan de huidige regels. Om de leesbaarheid van de tekst te vergroten werden afkortingen aangevuld, terwijl de titels van boeken en tijdschriften ter wille van de uniformiteit alle cursief werden weergegeven. Kleine verschrijvingen zijn stilzwijgend gecorrigeerd.

Jan de Bruijn
George Harinck

Brieven

I. BAVINCK AAN SNOUCK HURGRONJE,
KAMPEN, 28 JUNI 1875

Amice,

Zoo spoedig mij mogelijk is, deel ik u het besluit mede, dat de overweging van het door u geschrevene¹ bij mij heeft doen ontstaan. Het is dit, om voorgoed van het beraamde plan af te zien, en wel om deze redenen:

1°. Prof. Kuenen² zelf ried, zooals gij schrijft, met vele grondige argumenten af, om dadelijk na het afleggen van 't propaedeutisch examen de theologische colleges te volgen,³ en naar ik meen, zeer terecht. Dus zou 't propaedeutisch examen wat dit aangaat hoegenaamd geen gevolgen hebben. Nu heb ik zelf wel gezegd dat ik, al kwam ik terstond na de groote vacantie door 't propaedeutisch, toch nog geen theologie zou loopen maar daartegenover staat dat – en dit moet niet uit 't oog verloren worden – dat wij een heel jaar op eigen wieken zouden moeten drijven zonder eenige leiding behalve juist in 't Arabisch;⁴ hetgeen wel kan voor een paar weken maar, een heel jaar lang volgehouden, zeker nadeelig werken zou op onze studie.

2°. schrijft ge, dat ge al kwaamt ge door 't examen toch nog Hebreeuwsch en Hebreeuwsche antiquiteiten zoudt loopen. Maar stel u voor dat ge in vakken waarin ge reeds examen hebt afgelegd, nog college houden moet, zou dat niet

1 Niet bewaard gebleven.

2 A. Kuenen, 1828-1891, hoogleraar in de encyclopedie, de exegese van het Nieuwe Testament en de geschiedenis van de oudtestamentische boeken te Leiden, 1852-1891, met J.H. Scholten grondlegger van de moderne theologie in Nederland.

3 Het propedeutisch examen werd gewoonlijk aan het einde van het tweede studiejaar afgelegd. Snouck Hurgronje had Bavinck in overweging gegeven dit examen reeds aan het begin van het tweede studiejaar te doen, zodat zij een jaar eerder dan gebruikelijk de theologische colleges voor het kandidaatsexamen konden gaan volgen. Kandidaat in de theologie werd men volgens het studieprogramma niet eerder dan na het vierde jaar.

4 Arabisch was een onderdeel van het kandidaatsexamen theologie, waarvoor gedurende één jaar college diende te worden gelopen. Maar omdat volgens de hoogleraar in het Arabisch, M.J. de Goeje, één jaar college eigenlijk onvoldoende was om deze taal te leren, besloten enkele studenten dit vak reeds tijdens de propedeuse te lopen. Bavinck, Snouck Hurgronje en G. Wildeboer waren de enige theologische studenten van hun jaar die hun studie met dit onderdeel uitbreidden; alleen Bavinck en Snouck Hurgronje legden een kandidaatsexamen Semitische letteren af. Zie ook brief 21.

veel vervelender nog zijn dan de schrikbarende colleges van Cobet¹ en Pluygers,² bij wie, althans bij den eersten, wij nog nooit hebben gerespondeerd, zeker een verzwarende omstandigheid voor 't examen.

3°. Tentamen en examen bij prof. Rutgers³ wordt door Kuenen onwaarschijnlijk geacht, daar de benoeming van een anderen prof. deze maand zal plaats hebben.⁴

Dit doet een berg van moeilijkheden voor ons oog verrijzen; uitgenomen nog de onzekerheid, waarin we thans verkeeren tot zoolang dat de benoemde de roeping aanneemt. Denk maar aan de nieuwe regeling, welke de prof. kan of wil invoeren, wat betreft capita en antiquiteiten.

En verder eerst examen te doen bij den nieuwen prof. en dan nog zijn colleges te volgen in Hebreeuwsch en antiquiteiten, zooals Kuenen ook schijnt te willen, dat dunkt me is een rare vertooning.

4°. is er een bezwaar voor mij, dat voor u niet bestaan zal, omdat het opgeheven wordt door de beloofde aanbeveling welke Kuenen u zal geven aan den nieuwen prof.; maar dat toch voor mij blijft bestaan en wel goed wikken en wegen waardig is. Ik schrijf dit niet, omdat ik 't u niet gun, integendeel; maar ge zult 't zelf gevoelen, dat 't mij afschrikken moet van examen te doen. Toch, als ge iets zekerders verneemt, houd ik me zeer gerecommandeerd voor mededeeling; want onherroepelijk is mijn besluit niet. En reeds nu dank ik u voor het vertrouwen, dat ge in mij gesteld hebt door uw schrijven; ik hoop, dat zal niet beschaamd worden.

Als Romburgh⁵ door zijn examen is, en dat is wel zeker, wees dan zoo goed hem uit mijn naam te feliciteeren.

Ik amuseer me zeer goed; 't Hollandsch dictaat van De Vries⁶ denk ik door te werken en verder 't Arabisch en dergelijke andere dingen meer.

En nu vale; tijding blijft wachtende, t.t.⁷ H. Bavinck.

1 C.G. Cobet, 1813-1889, hoogleraar in de Griekse taal- en letterkunde te Leiden, 1847-1884.

2 W.G. Pluygers, 1812-1880, hoogleraar in het Latijn en de Griekse oudheden te Leiden, 1862-1879.

3 A. Rutgers, 1805-1884, hoogleraar in het Hebreeuws, de exegese van het Oude Testament en Hebreeuwse oudheden te Leiden, 1837-1875. Bavinck en Snouck Hurgronje hebben bij Rutgers als eerstejaars colleges Hebreeuws en Hebreeuwse antiquiteiten gelopen, tot diens gezondheidstoestand hem dwong zich tot privatissima te beperken.

4 Het betrof de benoeming van H. Oort, 1836-1927, hoogleraar in onder meer de exegese van het Oude Testament aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam, 1873-1875, in de exegese van het Oude Testament, het Hebreeuws en de Israëlitische oudheden te Leiden, 1875-1906.

5 P. van Romburgh, 1855-1945, student in de scheikunde te Leiden, hoogleraar in de organische scheikunde te Leiden, 1903-1926.

6 M. de Vries, 1820-1892, hoogleraar in de Nederlandse taal- en letterkunde te Groningen, 1849-1853, en te Leiden, 1853-1891. De Vries was samen met de taalkundige dr. L.A. te Winkel de opsteller van de naar hen genoemde spelling van 1863.

7 Totus tuus: geheel de uwe. Het Latijnse woord vale in dezelfde zin betekent vaarwel.